

ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО ВИЗНАЧЕННЯ КРЕДИТУ

У статті проаналізовано підходи деяких науковців щодо визначення поняття «кредит» як із економічної точки зору, так і юридичної. Наводяться визначення поняття «кредит» та «кредитні відносини», їх особливості та вплив на економічний розвиток держави.

Ключові слова: кредит, кредитні правовідносини.

Незважаючи на те, що економічна природа кредиту досить детально вивчена багатьма науковцями, а також знайшла своє відображення в законодавчих актах, в суспільстві немає єдиної позиції щодо сутності кредиту. Це звичайно, пояснюється складністю та місткістю суспільних економіко-правових відносин, які він викликає.

Про наявність колізій свідчать дослідження не лише економічної літератури з теорії кредиту, а й правової. Навіть з огляду на те, що поняття «кредит» неодноразово використовується в багатьох нормативних актах і галузях вітчизняного права, юридичного визначення, яке б адекватно відобразило його економічну природу, досі не існує. Над проблемою правового регулювання кредиту працюють такі вчені, як: Витрянський В. В., Дамківський А. В., Ковальчук А. Т., Лепех С. М., Нескороджена Л. Л. та інші. Разом з тим в їх працях не в повній мірі розглядаються проблеми правового забезпечення кредитно-розрахункових відносин.

В пункті 1.11. Закону України «Про оподаткування прибутку підприємств» [3] подано таке визначення кредиту (яке не змінювалось, до речі, ще з часів першої редакції закону): «Кредит – кошти та матеріальні цінності, які надаються резидентами або нерезидентами у користування юридичним або фізичним особам на визначений строк та під процент».

В статті 1054 Цивільного кодексу України [1] зроблено спробу надати кредиту нового юридичного трактування: «За кредитним договором банк або інша фінансова установа (кредитодавець) зобов'язується надати грошові кошти (кредит) позичальникові у розмірі та на умовах, встановлених договором, а позичальник зобов'язується повернути кредит та сплатити проценти».

З першого погляду, видається, що між наведеними тлумаченнями є істотна відмінність:

у першому – поняття кредиту значно розширене і ототожнюється з ресурсами будь-якого кредитора, щоправда лише суб'єкта господарської діяльності;

у другому ж – сфера кредиту звужується виключно до ресурсів такого підвиду юридичних осіб як фінансові установи (банки).

Разом з тим, у вказаних визначеннях є важлива спільна риса – в усіх випадках кредит ототож-

нюється з ресурсами, які використовуються певним чином, а саме через передачу на умовах повернення та платності. Такий підхід можна умовно назвати «ресурсним». Для нього характерно те, що основна увага концентрується на одному із суб'єктів – кредиторі (кредитодавцеві), який надає свої ресурси. Це має певні переваги (насамперед, для суб'єктів господарювання), оскільки надає кредиту кількісної межі, що визначається обсягом вільних ресурсів у кредитора. Але має і суттєвий недолік: з поля зору випадає другий суб'єкт кредиту – позичальник. Він відводиться на другий план, а позиція його стає надто пасивною (іноді навіть його так і називають – «пасивним суб'єктом», а відповідно кредитора – «активним») [11, с. 155].

Реалізація кредитних відносин у сфері господарювання вимагає певних економіко-правових умов. Так, обов'язковою передумовою можливості виникнення цих правовідносин є не що інше, як збіг економічних інтересів в однаковій мірі всіх їхніх суб'єктів як результат досягнутого між ними компромісу. Такий збіг не досягається автоматично при наявності вільних грошових ресурсів у одного та потреби в них другого. Вирішальне значення має узгодження конкретних юридичних параметрів кредиту (їх називають істотними умовами договору) – його забезпечення, строку, розміру відсотку, а також наявності альтернативних варіантів фінансування та розміщення коштів.

Основними ознаками кредитних правовідносин на сучасному етапі є такі риси, як добровільність, рівноправність та взаємна заінтересованість обох сторін, які повинні бути закріплені в кредитному договорі й набути характеру правових відносин.

Виходячи з цього, не має достатніх підстав і для тверджень, нібито головним суб'єктом кредиту є навпаки позичальник [17, с. 177], а одержання ним вартості – привід для виникнення відносин кредиту [13, с. 147].

Інша справа, що після виникнення, тобто вже в процесі реалізації, відносини між суб'єктами кредиту в сфері господарювання (мова йде про їх права і обов'язки) можуть виявитися нерівними. Особливо добре це видно в їх юридичному зрізі: кредитний договір, хоч і визначений обов'язково

консенсуальним та двосторонньо зобов'язуючим, проте містить більше прав кредитора. Це нормально для будь-яких відносин зобов'язання, проте ніяк не може виправдовувати пропонований «ресурсний» підхід.

Ще однією слабкою ланкою «ресурсного» підходу є надмірне зміщення в ньому уваги на ресурси, які буквально ототожнюються з кредитом. Причина загалом відома – розбіжності в поглядах науковців на об'єкт та предмет економічної та правової теорії, що переноситься і на економічну та правову природу кредиту. Підставу «ресурсного» підходу найчастіше вбачають у ролі ресурсів як передумови виникнення правовідносин.

Звичайно, не всі юристи є прибічниками таких поглядів. Та все-таки більшість з них, не заперечуючи факту включення поняттям «кредит» відносин між суб'єктами права, відзначають складності з відповідним дослідженням кредиту за допомогою кількісних методів (в чому для права є погребі). Адже поняття «відносини» кількісно характеризується лише із зовнішнього боку (одні відносини, двоє відносин і т. д.), а з внутрішнього, – характеризується якісно (добровільні, протиправні і т. п.). При розгляді кредиту як ресурсів подібні утруднення зникають. Ця обставина спричинює віддавання юристами [12, с. 184] переваги другому з таких двох тверджень «кредит – це відносини з приводу ресурсів» та «кредит – це ресурси з приводу яких виникають відповідні відносини».

Проте всі перераховані аргументи так і не можуть переконати відмовитись від пошуків науково достовірного трактування поняття «кредит». Інакше, в разі підганяння його під специфічні потреби різних галузей науки матиме місце негативний результат – непорозуміння. В такому випадку спілкування економістів з юристами різною мовою просто втрачає сенс, а точніше – втрачає сенс взагалі існування непристосованого до потреб господарюючої (економічної) спільноти права як такого. Воно не тільки не захищатиме її, а ще й заважатиме.

Дослідження ж доводять що правова природа кредиту – це лише закріплена нормами права його економічна сутність [19, с. 75]. На увагу заслуговує позиція О. Іоффе, згідно з якою правовідносини – це відносини, що виникають в результаті правового урегулювання існуючих суспільних відносин, а зовсім не нові, створені правом [10, с. 653–659]. Вони є регламентуючою формою (способом) існування відповідних суспільних, в нашому випадку кредитних господарських правовідносин.

Відповідно предметом і економічної теорії, і теорії права є одні й ті ж суспільні відносини, що є економічними за змістом та юридичними за формою. Отже, для визначення сутності кредиту як «внутрішнього змісту предмету, що виражається в єдності всіх різноманітних та суперечливих форм його буття» [7, с. 665] правильним з вищезгаданих буде твердження «кредит – це відносини з приводу ресурсів». Самі ж ресурси є не чим іншим, як

об'єктом, при чому не тільки обох теорій, а й їх предметів. А от чим відрізняються дані теорії, так це вивченням різних явищ, тобто «того чи іншого виявлення (вираження) предмету зовнішніх форм його існування» [20, с. 665] – відповідно економічних та правових.

Категоріальне значення кредиту підносить його до рівня центральних і системоутворюючих понять і у сфері права (господарського, фінансового тощо) [6, с. 172–174]. А тому для більшої узгодженості економічного й правового підходів до усвідомлення сутності кредиту вважаємо за доцільне використання запропонованого М. Савлуком [20, с. 444] визначення кредиту як суспільних відносин. Це новий і перспективний погляд. Поки що ж в економічній науці переважає визначення кредиту як економічних відносин [8, с. 46; 15, с. 23].

У контексті досліджуваної дискусії навколо підкреслення суспільної сутності кредиту слід обов'язково наголосити на важливості принципового розуміння його суб'єктів як виключно економічних (господарюючих). Що, до речі, і робить М. Савлук, правда, без необхідної доказовості.

Найчастіше, як само собою зрозуміле, в літературі зазначається, що суб'єктами кредиту є кредитор та позичальник. Втім, важко назвати такий підхід кращим, зважаючи на наявність все-таки деяких відмінностей в подібних поглядах.

По перше, неузгодженість назв суб'єктів є підставою для визначення їх ще як позикодавця (або позичкодавця чи кредитодавця) [1; 2] та кредитодержувача [2] (іноді – боржника [1], рідше – дебітора [4]). Такі уточнення не є суттєвими за умов відсутності закладеного в них якогось конкретного змісту, навпаки, вони заслуговують уваги в разі дискусії щодо основи їх похідності – з понять «кредит», «позика» або «позичка».

По-друге, з морфологічної точки зору суб'єкти вказані в однині, але їх може бути й множина, наприклад, декілька кредиторів при синдикативному або консорціумному кредиті, чи позичальників – при авальному або акцептному тощо.

По-третє, у літературі висловлюється думка, що у багатосторонніх кредитних договорах суб'єктів господарювання поряд з наведеними також можуть виступати наприклад, страховики, гаранті, поручителі та інші суб'єкти договірних правовідносин [18, с. 22]. Ми погоджуємося з С. Лепех [14, с. 95], що таке розширення структури відносин вказує більше на комплексний характер укладеного договору, який поєднує елементи декількох договорів із персоніфікованими суб'єктами. Ми б їх назвали учасниками кредиту. Однак сторонами власне кредитного правочину є лише кредитор та позичальники. У комплексному договорі одні й ті ж особи мають здатність уособлювати декілька ролей одночасно, але це не дає підстави для нівелювання відмінностей правового статусу кожної ролі й природи різних договорів.

По-четверте, іноді прямо у визначенні кредиту наводиться диференціація його суб'єктів, наприклад, за їх правом власності (фізичні, юридичні

особи та держава) [11, с. 47] або за місцезнаходженням (резиденти та нерезиденти) [3] тощо. Необхідно зразу визнати неприйнятною подібну деталізацію, оскільки мова йде лише про відмінності за різними критеріями, а потреба полягає в іншому – в універсальності й загальності назви суб'єктів кредиту, оскільки сам кредит повинен мати максимально універсальне та загальне визначення.

По-п'яте, не виправданим слід вважати позиції, які зводять суб'єктів кредиту тільки до окремих із них. Так, Закон України «Про оподаткування прибутку підприємств» [3, пп. 1.11, 1.15, 1.16] в силу обмеженості своєї цільової спрямованості відповідно вузько визначає кредитора – виключно як підприємства, звідки випадають населення – невідприємці та держава, а також (правда, дещо ширше) позичальника – виключно як юридичних та фізичних осіб. Але особливий наголос ми робимо на суперечливості Положення НБУ «Про кредитування» [5], адже саме воно близько десяти років спеціалізовано визначало правові основи надання повернення кредитів взагалі та регулювання взаємовідносин між суб'єктами, що виникають у процесі кредитування.

Втім воно майже ідентично згаданому закону визнавало кредиторами та позичальниками тільки окремих економічних суб'єктів (а тривалий час навіть ще більше обмежувало коло позичальників), але ще й мало з приводу цього численні внутрішні нестыковки. Найголовнішим же нонсенсом положення залишалось виділення в загальному терміні «кредит» виключно єдиного можливого кредитора – банку.

Таким чином, у різних законах України маємо різні підходи до тлумачення суті однієї й тієї ж категорії – кредиту, на якому, зрештою, будуються всі кредитні відносини в країні. А це, безумовно, справляє негативний вплив на організацію банківського кредитування в цілому.

Аналіз законодавства в цілому свідчить, що право кожного кредитувати інших за рахунок власного майна або майна яке перебуває у нього в повному господарському віданні (оперативному управлінні) впливає з повноважень власника на свій розсуд володіти, користуватися і розпоряджатися майном, зокрема передавати його за плату іншим особам [16, с. 284]. Таким чином в загальному суб'єктами кредиту можуть бути будь-які економічно самостійні суб'єкти суспільних відносин, проте у сфері господарювання ними виступають виключно учасники господарських правовідносин.

Отже, виходячи з аналізу чинного законодавства та спираючись на концепції теорій права та економіки, ми дійшли висновку про недостатність і недосконалість побудованих на виключно юридичних або економічних позиціях законодавчих визначень кредиту.

Поняття «кредит» слід розглядати як економічну категорію, а правовідносини повинні мати назву «позика». З економічно-теоретичних пози-

цій кредит розглядається як вартісна категорія, невід'ємний елемент товарно-грошових відносин. У практиці господарських відносин неможливе одночасне передання, з одного боку, матеріальних цінностей, з іншого – грошових коштів. І розходження у часі моменту передання грошових коштів або інших майнових цінностей породжує економічні відносини кредиту. І те, що у бухгалтерському обліку враховуються окремо кошти, які надаються у тимчасове користування господарськими суб'єктами один одному, і кредити, отримані від банків, не означає, що економічна природа позики і кредиту відрізняється. Навпаки, вона однакова – це надання грошових коштів або товару в борг.

Як висновок, можна зазначити, що поняття «кредит» та «кредитні правовідносини» є складним та багатоглядним, таким, що охоплює велику групу складних суспільних відносин. З огляду на це, для розробки чіткої та науково обгрунтованої дефініції цих понять, що має безпосереднє практичне значення, варто застосувати не лише знання юриспруденції, але й економічної теорії, теорії фінансів та банківської справи. Це дозволить виробити уніфікований та виважений підхід до розуміння інституту кредитних правовідносин, зокрема, з наступним застосуванням його при конструюванні правових норм.

Література

1. Цивільний кодекс України від 16.01.2003. // Відомості Верховної Ради. – 2003. – № 40 – 44. – Ст. 356.
2. Господарський кодекс України від 16.01.2003. // Відомості Верховної Ради. – 2003. – № 18 – 22. – Ст. 144.
3. Про оподаткування прибутку підприємств: Закон України від 22.05.1997. // Відомості Верховної Ради. – 1997. – № 4. – Ст. 28.
4. Про застосування реєстраторів розрахункових операцій у сфері торгівлі, громадського харчування та послуг: Закон України від 06.07.1995. // Відомості Верховної Ради. – 1995. – № 28. – Ст. 205.
5. Про затвердження Положення про кредитування: Постанова Правління Національного банку України від 28.09.1995 № 246.
6. Вильянский С. И. Кредитно-расчетные отношения. – Х., 1955. – 221 с.
7. Витрянский В. В. Кредитный договор: понятие, порядок заключения и использования. – М., 2005 р. – 142 с.
8. Демківська А. В. Гроші і кредит. – К.: Дакор, 2007. – 528 с.
9. Жуков Е. М. Деньги. Кредит. Банки. – М.: Юнити, 2002. – 644 с.
10. Иоффе О. С. Спорные вопросы учения о правоотношении // Иоффе О. С. Избранные труды по гражданскому праву. Из истории цивилистической мысли. Гражданское правоотношение. Критика теории хозяйственного права. – М.: Статут, 2000. – 777 с.
11. Ковальчук А. Т. Банки. Кредит. Фінанси: законодавчо-правовий вимір. – К.: Парламентське видавництво, 2004. – 259 с.
12. Костюченко О. А. Банківське право України. – К.: АСК, 2006. – 624 с.
13. Кравчук С. Й. Господарське право України. – К.: Кондор, 2007. – 264 с.

14. *Лепех С. М.* Кредитний договір: Дис. канд. юрид. наук: 12 00 03. // Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2003. – 204 арк.

15. *Милай А. О.* Кредитно-розрахункові операції. – К.: МАУП, 2004. – 204 с.

16. *Мороз А. М.* Банківські операції. – К.: КНЕУ, 2006. – 480 с.

17. *Олексієнко М., Ольшанський В., Лилак Д., Першиков Є.* Кредит і кредитні правовідносини: економічна природа і практика законодавчого регулюван-

ня. Теорія. Практика. Нормативна база. – К.: Козаки, 1996. – 143 с.

18. *Подцерковный О. П.* Денежные обязательства и расчетные правоотношения в Украине. – О., 2005. – 480 с.

19. *Рябко Л. Г.* Правовое регулирование кредитных отношений по законодательству Украины: Дис. канд. юрид. наук: 12.00.03 / Одесская национальная юридическая академия. – О., 2001. – 218 л.

20. *Савлук М. І.* Гроші та кредит. – К.: КНЕУ, 2006. – 744 с.

А. П. Билько

Проблемы правового определения кредита.

В статье проанализированы подходы некоторых научных работников относительно определения понятия «кредит» как из экономической точки зрения, так и юридической. Наводятся определения понятия «кредит» и «кредитные отношения» их особенности и влияние на экономическое развитие государства.

A. P. Bilko

Problems of legal decision of credit.

In the article approaches of some workers of researches are analysed in relation to the decision of concept «credit» both from the economic point of view and legal. The decisions of concept are pointed «credit» and relations of credits, their features and influence on economic development of the state.